HADİSLER IŞIĞINDA CAMİ MOTİFLERİ VE SÜSLEME SANATININ DEĞERLENDİRİLMESİ

İBRAHİM GÖKÇE[1]

Özet

Mescidlerin süslenmesi Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkmış bir olgudur. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken mescidleri sade ve gösterişten uzak bir yapıda inşâ etmiştir. Bununla birlikte ümmetinin kendisinden sonra mescidleri süsleyeceğini ve bununla övüneceklerini ifade etmiştir. Hz. Peygamber ve sahâbîlerden gelen nakiller mescidlerin süslenmesinin hoş karşılanmadığını gösterse de âlimlerin büyük bir kısmı mescidlerin süslenmesinde sakınca görmemişlerdir. Sakınca görenler rivayetleri olduğu gibi kabul ederken, câiz olduğu görüşünde olanlar maksat ve hedef tespit etmeye gayret etmişlerdir. Mescidlerin süslenmesinin tasvip edilmeme gerekçesi olarak sanatsal bir karşı çıkış olmadığı noktasında hemfikir olan bu ilim insanları, rivayetlerin gerçekte Müslümanların dünyevîleşmelerine işaret ettiğini ve mescidlerin asıl fonksiyonunu icra etmekten uzak zamanların yaşanacağına atıf yaptığını savunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sanat, Mescid, Süsleme

[1] Dr. Öğretim Üyesi, ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Çanakkale Türkiye, ibrahim.gokce@comu.edu.tr ORCİD: 0000-0002-0434-763X

EVALUATION OF MOSQUE MOTIFTS AND DECORATION ART IN THE LIGHT OF HADITHS

Abstract

Decoration of mosques is a phenomenon that emerged after the death of the Prophet Muhammad. While the Prophet was alive, he built mosques in a simple and unpretentious style. He also stated that his ummah would decorate the mosques after him and they would be proud of it. Although the narrations from the Prophet and his companions show that the decoration of mosques is not welcome, most of the scholars did not see any harm in decorating the mosques. While those who found it objectionable accepted the narrations as they were, those who thought they were permissible tried to determine the purpose and target. These scholars, who agree that there is no artistic objection as a reason for disapproving the decoration of masjids, have argued that the narrations actually point to the secularization of Muslims and refer to the times when masjids will be far from performing their main function.

Keywords: Hadith, Art, Masjid, Decoration

Giriş

Bu çalışma, Hz. Peygamber döneminde inşâ edilen mescidlerin süslenmesi, sanatsal tasarrufların mahiyeti ve sonraki dönemlerdeki değişimin nebevî sünnete uygunluğu noktasındaki durumunu hadisler özelinde tespit etmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda câmî, sünen, müsned, mu'cem ve musannef türü eserlerin taranmasının yanında fıkıh kitaplarından da ihtiyaç duyulduğunda istifade edilecektir. Çalışmada konu ile ilgili birincil asıl kaynaklardaki rivayetler aktarıldıktan sonra âlimlerin konu ile ilgili katkı sağlayan görüşlerine yer verilecektir. Çalışmanın kabul şartlarındaki sınırlılıktan dolayı hadislerin bütün eserlerde geçtiği şekli ile tahrîci yapılmayacak, aksine hadisin varlığını ispat edecek kadar tahrîc ile yetinilecektir. Bu araştırmada günümüze kadar gelen ve artık gelenek olarak Müslüman toplumlarda benimsenen mescid ve camilerin tezyin ve tefrişine dayanak yapılan dinî temeller tespit edilmeye, "Mescidlerin süslenmesi Hz. Peygamber tarafından yasaklanmış mıdır?", "Câiz görenler hangi gerekçelere dayanmaktadır?" sorularının cevabı aranmaya çalışılacaktır.

1. Hz. Peygamber Zamanında Mescid-i Nebevî

Rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında mescidlerin sade bir yapıda inşâ edildiği anlaşılmaktadır. İbn Ömer'den (öl. 73/693) nak-

ledilen rivayete göre Hz. Peygamber zamanında Mescid-i Nebevî'nin duvarları kerpiç, direkleri ahşap ve çatısı hurma dallarından yapılmıştı.[2] Hz. Ebubekir (öl. 13/634) döneminde mescid olduğu gibi korunmuş, Hz. Ömer (öl. 23/644) ise bazı eklemeler ile mescidi genişletmiştir. Rivayetten anlaşıldığına göre Hz. Osman zamanına kadar ilk iki halife, Hz. Peygamber'in mescid inşâsındaki tutumuna sadık kalmışlardır. İlk ciddi değişiklikleri ise Hz. Osman (öl. 35/656) yapmıştır. Sütunlarını işlemeli taşlardan yaptıran Hz. Osman, çatıyı da sâc denilen bir malzeme ile örtmüştür. Hz. Osman'ın mescidin sütunlarını süslemeli taşlardan yapması sahâbenin bir kısmınca hoş karşılanmamasına karşın[3] sonraki dönemlerde mescidlerin süslenmesine izin verenler için de bir dayanak olmuştur.[4] Fakat bazı âlimler Hz. Osman'ın süsleme maksadı ile böyle bir şey yapmadığını, mescidte kullanılacak taşların üzerinde önceden nakışlar olduğunu savunmuşlardır.[5] Hz. Osman'ın yaptığı bu yeniliği mescidin süslenmesi olarak yorumlamayanların inşâat sırasında ihtiyaca binaen yapılan bir tadilat olarak kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Hz. Osman'ın eyleminin süsleme olması tartışmalı olsa da ilk süsleme işini Velîd b. Abdülmelik b. Mervân'ın (öl. 96/715) yaptığı bilgisinde herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Sahâbe döneminin sonlarına denk gelen bu eyleme karşı çıkanlar olsa da iç karışıklık çıkmaması için itiraz edilmemiş ve sessiz kalınmıştır.[6]

Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'yi ibadethane hüviyetinde ve sade bir yapıda inşâ etmesi konuyla alakalı rivayetler ile birlikte değerlendirildiğinde tasarlanmış bir hedef gözettiğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'nin süsten uzak, sade bir yapıda inşâ edilmesini istemesinin maddî imkansızlıklar ile bir alakası olabileceği fikri akla gelse de konuyla ilgili hadisler incelendiğinde farklı bir durumun varlığına işaret eden noktalar olduğu görülmektedir. Bu sebeple rivayetlerin bağlamlarına uygun olarak incelenerek değerlendirilmeye tabi tutulması konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

---

2 Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Riyad: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003), 1/648 (1324).

3 Bk. Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellāh İsmâîl es-San'ânî, *Sübülü's-selâm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1379/1960), 1/158.

4 İmam Serahsî, Hz. Osman'ın bu uygulamasının mescidlerin süslenmesinin caiz olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. bk. Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993), 30/283.

5 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1401/1981), 4/106.

6 Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1426/2005), 1/540.

2. Mescidlerin Süslenmemesi ile İlgili Rivayetler

Hz. Peygamber'in ve sahâbîlerin mescidlerin süslenmemesi ile ilgili görüşleri hadis kaynaklarında yer almaktadır. Rivayetlerde mescidlerin süslenmesinin hoş karşılanmadığına dair işaretler bulmaktadır. Bu işaretlerin daha net görülebilmesi için rivayetler "Hz. Peygamber ve sahabeden gelenler" şeklinde iki ana başlık altında incelenecektir.

2.1. Hz. Peygamber'den Nakledilenler

2.1.1. Mescidlerin Süslenerek Övünme Yarışına Girilmesi

Hadis metinleri incelendiğinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mescidlerin süslenmesini hoş karşılamadığı görülmektedir. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Ebû Dâvûd (öl. 275/889) ve birçok hadis kaynağında rivayet edilen hadiste Hz. Peygamber "*İnsanlar yaptıkları mescidler ile birbirlerine karşı övünmedikçe kıyamet kopmaz.*" buyurmuştur.[7] Hayatın sonu olan kıyamet öncesi, dünyadaki her türlü düzenin bozulacağı Kur'an ve sünnette ifade edilmektedir. Bu zaviyeden konu ele alındığında mescidlerin süslenmesinin kıyamet ile ilişkilendirilmesi, hadisin tezyin ve tefrişin hoş karşılanmadığının işareti olarak kabul edilebilir. Ayrıca İslâm dininde övünmenin güzel bir davranış olmadığı da bilinmektedir. Kıyamet ve övünme olgularının yan yana zikredilmesi de hadisin maksadının mescidlerin süslenmesinin doğru bir davranış olmadığına bir işaret sayılabilir. Aynî'nin (öl. 855/1451) hadisi, "Mescidleri süslüyorlar sonra oturup övünüyorlar. Namaz kılmıyor, Kur'an okumuyor ve zikretmiyorlar."[8] şeklinde yorumlaması da insanların âhireti kazandıracak şeyleri terk edip dünya derdine düşeceklerini göstermesi açısından önemlidir.

Bu hadisin farklı bir varyantında Hz. Peygamber'in "*İnsanların inşâ ettikleri mescidleri ile övünmesi kıyamet alâmetlerindendir.*"[9] sözü yukarıdaki rivayet ile aynı gibi gözükse de mescidlerin süslenmesinin kıyametin kopması için bir işaret olacağını ifade etmesiyle ondan ayrılmaktadır. Aslında dünya hayatının sonu anlamındaki kıyametin kopması, dünyadaki var olan düzen ve dengenin bozulması sebebiyle gerçekleşecektir. Buna göre hadisin mes-

---

7 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, nşr. Şu'ayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 19/372 (No:12379); Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, nşr. Şuayb Arnavût (Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'İlmiyye, 1430/2009) "Binâü'l-mesâcid", 12 (449).

8 Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Şerhu süneni Ebî Dâvûd* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 2/343.

9 İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/647 (1322); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Musannef*, nşr. Merkezü'l-Buhûs bi Dâri't-Te'sîl (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015), 3/153 (5129).

cidlerin tezyin edilmesinin bozulma alâmetlerinden biri olduğunu bildirdiği söylenebilir.

Mescidler ile övünme hakkında benzer bir rivayet de Taberânî'nin (öl. 360/971) *el-Mu'cemu'l-evsat*'ında geçmektedir. Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-12) gelen rivayette Hz. Peygamber "*Bir zaman gelecek ki insanlar mescidlerin çokluğu ile övünecekler fakat namaz ve cemaat ile oraları mâmur kılmayacaklar*."[10] buyurmuştur. Bu hadiste mescidlerin aslî fonksiyonunu yitireceği bir zaman diliminden söz edilmektedir. Hadis, bu zamanda toplumun mescidlerde ibadete rağbet etmemekle birlikte mescid sayısının talebe oranla fazla olacağını ifade etmektedir. Mescidlerin çokluğu ile övünme muhtemelen dinin özüne uygun yaşamayan toplumun dini şekilsel olarak yaşamaya devam etmesinden kaynaklanacaktır. Hadisten aslî fonksiyonu mâbed olan mescidlerin bu işlevi yerine getirmek için inşâ edilmeyeceğini veya edilse de insanların rağbet etmeyeceğini anlamak da mümkündür. Taberânî rivayetinde mescidlerin çokluğunun bir övünme vesilesi yapılacağı açıkça ifade edilse de Hz. Peygamber'in işaret ettiği zamanda mescid ve mâbedler ile övünmenin başka keyfiyetleri de olabilir.

2.1.2. Mescidlerin Ehli Kitabın Mâbedleri Gibi Süslenmesi

İslâm dini, Müslümanların birçok noktada Müslüman olmayanlara benzemelerini hoş görmemiştir. Müstakil bir toplum oluşturmayı hedefleyen İslâm, Müslümanların hayatın her alanında kendilerine özgü öğretileri olmasını temin için bazı tedbirler almıştır. Buna rağmen Hz. Peygamber (s.a.v.) ileriki zamanlarda Müslümanların aslî hüviyetlerinden uzaklaşarak gayri müslimlere benzeyecekleri uyarısında da bulunmuştur. Hatta Ebû Hüreyre (öl. 58/678) rivayetinde[11] Hz. Peygamber'in Müslümanların Müslüman olmayan milletlere tam manası ile benzemedikçe kıyametin kopmayacağını ifade etmesi âhir zamanda Müslümanların kimliklerini kaybedeceğine açık bir işaret olarak kabul edilmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94) rivayetinde ise Müslümanların Ehl-i kitaba benzerlikleri ifade edilirken Hz. Peygamber'in "*Hatta onlar bir keler deliğine girse-*

[10] Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr.Târık b. 'Ivedullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 7/301 (7559).

[11] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İ'tisâm", 14 (7319).

ler sizler de onları takip edeceksiniz."[12] teşbihi iki toplum arasında fark kalmayacağını ifade etmektedir.

Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî'nin (öl. 211/826-27) *el-Musannef* isimli eserinde Hz. Peygamber'den nakledilen "*Mescidleriniz Yahudi ve Hristiyanların mâbedlerini süslediği gibi süslenecek.*"[13] hadisi yukarıda Hz. Peygamber'in dikkat çektiği benzerliğe işaret etmesi açısından önemlidir. Bu rivayette mescidlerin süslenmesinin güzel bir şey olmadığına işaret edildiği söylenebilir. Zira Müslümanların amelinin Ehl-i kitabın ameline benzetilmesinde bir tenkit olduğu muhakkaktır. Vahyin geldiği ilk andan itibaren Müslüman toplum ile diğer toplumlar arasına bir sınır çekmeye çalışan Hz. Peygamber, bu rivayette sınırın kalkacağına vurgu yapmıştır. Hayattayken mescidlerin süslenmesine sıcak bakmadığını ima etmesi ve bu imasına rağmen ileride süsleneceğini ifade etmesi ayrıca dikkate değer bir noktadır. Süsleme işi istenilen ve güzel olan bir durum olsaydı o muhakkak bunu söyler veya yapar ya da en azından işaret ederdi.

Müslümanların mescidlerini süslemeleri ile ilgili İbn Abbas (öl. 68/687-88) Hz. Peygamber'in "*Süslü, yüksek ve büyük mescidler yapmak ile emrolunmadım.*" sözünü naklettikten sonra "*Kesinlikle Yahudi ve Hristiyanların süslediği gibi süsleyeceksiniz.*" demiştir.[14] Bu rivayetin birinci kısmı merfû ikinci kısmı ise mevkûftur. İbn Abbas, Müslümanların buna rağmen mescidlerde Hz. Peygamber'in razı olmadığı şeyler yapacaklarını ifade etmiştir. Mescidlerin günün ihtiyaçlarına göre büyük, sağlam ve dayanıklı olması İslâm'ın ruhuna uygun bir durumdur. Hadisi mescidlerin inşâsında israfa kaçılmaması, gereksiz şeyler ile mescidlerin doldurulmaması olarak yorumlamak mümkündür. Zira oraları kulun Rabbiyle buluştuğu ve ona olan kulluk görevini yerine getirdiği mekanlardır. Bu mekanların inşâsında bu gerçeğe göre hareket edilmesi yerinde olacaktır.

Rivayetin merfû kısmı Hz. Peygamber'in gönderiliş gayesinin gösterişli mescidler inşâ etmek olmadığını ifade etmekle birlikte böyle mescidler yapılmasının haram olduğuna da sarih bir şekilde delâlet etmez. Çünkü bir şeyin Hz. Peygamber'e emredilmemesi haram olmasını iktiza etmez. Bu sebeple diğer rivayetler de göz önünde bulundurularak hadisin Müslümanların mescidlere ihtiyaç dışında harcama yapmamasına, namaz kılanların dikkatini dağıtacak süslemelere yer verilmemesine işaret ettiğini söylemek daha doğru olacaktır. Rivayetin İbn Abbas'tan gelen mevkûf kısmı ise net bir

---

12 Buhari, *el-Câmiu's-sahîh*, "İ'tisâm", 14 (7320).

13 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/103 (No: 5186).

14 Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 12 (448).

şekilde Müslümanların Hz. Peygamber sonrasında mescidleri süsleyeceklerini ifade etmektedir. Halil b. Ahmed Sehârenpûrî (öl. 1852-1927) ve Ebu'l-Hasen Mübârekpûrî (öl. 1909-1993) İbn Abbas'ın sözünün gelecek ile ilgili kesin hüküm bildirmesine bakarak rivayetin hükmen merfû olduğu kanaatine ulaşmışlardır.[15] İbn Abbas'ın merfû hükmündeki bu sözü yukarıda nakledilen Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın rivayeti ile aynı hakikati ifade etmektedir. Her ne kadar Sehârenpûrî ve Mübârekpûrî mevkûf rivayetin gelecek ile ilgili olmasından hareket ederek merfû hükmünde olduğu kanaatine ulaşsalar da Abdürrezzâk rivayeti böyle bir yoruma ihtiyaç bırakmayacak kadar açıktır. Buna istinaden mevkûf rivayetin merfû aslının bulunması sebebiyle merfû hükmünde olduğunu söylemek daha isabetli görülmektedir.

2.2. Sahâbeden Nakledilenler

2.2.1. Mescidlerin Süslenmesinin Helak Sebebi ve Bozulma Alâmeti Olması

Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652 [?]), Ebû Zer (öl. 32/653), Übey b. Ka'b (öl. 33/654 [?]) ve Ebû Hüreyre (öl. 58/678) mushafları ve mescidleri süslemenin helâk sebebi ve ümmetin bozulmasının göstergesi olduğunu ifade etmişlerdir.[16] Sahâbenin ileri gelen şahsiyetlerinin mescidlerin süslenmesinin hoş bir şey olmadığını ifade etmeleri kendi reylerine dayanarak ileri sürdükleri bir düşünce olamaz. Zira onlar dinde neyin iyi veya kötü olduğuna karar verme makamında değildiler. Muhtemelen bu konuda Hz. Peygamber'den bilgi almışlardır. Ayrıca bir önceki maddede aktarılan merfû rivayetler söz konusu ihtimali de güçlendirmektedir.

2.2.2. Mescidlerin Süslenmesinin Ümmetin Amelinin Bozulduğunu Göstermesi

İbn Abbas'tan nakledilen "Bir topluluğun ameli bozulduğunda mescidleri süslerler. Mescidleri de ancak Deccâl'in çıkacağı zaman süslerler."[17] sözü mes-

---

[15] Halîl b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Bezlü'l-mechûd fî halli süneni Ebî Dâvûd* (Hindistan: Merkezü'ş-şeyh Ebi'l- Hasen en-Nedvî li'l-Buhûs ve'd-Dirâyeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 3/156; Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed el-Mubarekpûrî, *Mir'âtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh* (Hindistan: İdâretü'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, 1404/1984), 2/428.

[16] Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *Musannef* (Cidde: Şirketü Dâri'l-Kıble, 1427/2006), 6/72 (8891), 15/543 (30859); Abdürrezzâk, el-Musannef, 3/153 (5132); Celâlüddîn Ebu'l-fadl Abdurrahmân b. Kemâliddîn es-Süyûtî, *el-Câmi'u'l-kebîr* (Kahire: el-Ezheru'ş-Şerîf, 1426/2005), 22/705 (651).

[17] Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiteni ve gavâilihâ ve's-sâ'ati ve eşrâtihâ* (Riyad: Dâru'l-Âsıme, 1416/1995), 4/819 (416).

cidlerin süslenmesinin doğru bir şey olmadığını ve kıyamet alâmetlerinden sayıldığını ifade etmektedir. Hadislerde Deccâl kıyamet öncesi insanları Allah'ın yolundan saptıracak dikkat edilmesi gereken birisi olarak ifade edilmektedir.[18] İbn Abbas'ın mescidlerin süslenmesini Müslümanların amellerinin bozulmasına bağlaması, ardından Deccâl ile ilişkilendirmesi ahir zamanda insanların ahlâkî değerlerini kaybetmesi neticesinde ibadet etmek yerine ibadethanelerin görünüşüne önem vereceklerini ve ahlâkî boşluktan Deccâl'in istifade edeceğini göstermektedir.

Hz. Ali'den (öl. 40/661) "İnsanlar mescidleri süslediğinde amelleri bozulur."[19] sözü rivayet edilmiştir. Her ne kadar sözün zahiri, mescidlerin süslenmesini amellerin bozulmasının illeti olarak gösterse de gerçekte tam tersidir. Zira İbn Abbas rivayetinde de geçtiği üzere İslâm'dan uzaklaştıkları için dinî hassasiyetlerini kaybeden Müslümanlar dünyaya daha fazla değer vermeye başlarlar ve bundan mescidler de nasibini alır.

İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'inde[20] Hz. Ali rivayetinin mâna olarak benzeri merfû olarak zikredilse de muhaddisler seneddeki Cübâre b. Mugallis sebebiyle hadisi makbul sınıfına dahil etmemişlerdir.[21] Bu sebeple hadis müstakil olarak hüccet kabul edilemez. Fakat konunun başından itibaren zikredilen benzer rivayetler hadisin mana cihetiyle bir asla dayandığını göstermesi açısından kayda değerdir.

2.2.3. Mescidlerin Boyanması Hakkında

Mescidlerin ibadet yerleri olduğunu unutturacak, var oluş gayelerine aykırı birtakım sakıncalar doğuracak uygulamalardan sakınmayı Hz. Peygamber'den öğrenen sahâbîler bu noktada mâbedlerini sade yapılar olarak inşâ etmişlerdir. Hz. Ömer'in mescidin inşâsı ile ilgili "İnsanları yağmurdan koruyacak şekilde yap. Kırmızı veya sarıya boyamaktan sakın ki insanlar fitneye düşmesinler."[22] sözü ibadethanelerin yapısal ve işlevsel durumu ile ilgili önemli bir noktayı işaret etmektedir. Hz. Ömer'in sözündeki "fitneye düşmesinler" ifadesi mescide gelen insanların namazda dikkatlerini dağıtacak unsurların engellenmesi olarak anlaşılmaktadır. Zira namazların huzur ve huşu içerisinde eda

---

18 Buhârî, "Fiten", 24 (6708).

19 Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/103 (5189).

20 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Suriye: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, ts.), "Kitâbü'l-mesâcid ve'l-cemâât", 2 (741).

21 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/539.

22 Buhârî, "Kitâbu's-salât", 62.

edilmesi hem Kur'an'da hem de sünnette dile getirilmektedir. Mescidlerin fiziki durumlarının inananların gönül ve zihin huzurunu bozacak, ibadet esnasında namaza odaklanmalarını engelleyecek bir hüviyete sahip olması istenen ve arzulanan bir durum değildir. Hz. Ömer'in bu endişe ile ifade ettiği şey mescidlerin boyanması gibi faydalı bir işte bile ölçünün ne olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca onun bu uyarısı mescidlerin süslenmesinin hoş görülmeme sebebi ile ilgili de bilgi vermektedir.

3. Mescidlerin Süslenmesinin Câiz Olduğu Görüşü

Önceden de ifade edildiği üzere Hz. Peygamber'in (s.a.v.) inşâ ettiği Mescid-i Nebevî'nin Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde ciddi bir değişikliğe maruz kalmadığı görülmektedir. Hz. Osman'ın ise mescidin tadilatında nakışlı taşlar kullandığı bilinmektedir.[23] Bu konuda İbn Battâl'ın (öl. 449/1057) "Rivayetler ve Buhârî'nin (öl. 256/870) burada bahsettiği şeyler mescidlerin inşâsında sünnetin insanların mescidler ile övünmemeleri, fitneye düşmemeleri için aşırılıklardan uzak, mutedil yapılar olarak inşâ edilmesini ifade etmektedir."[24] sözleriyle yaptığı değerlendirme iki noktaya dikkat çekmektedir. Yapılan süslemenin insanlar üzerindeki olumsuz etkilerine değinen İbn Battâl, sünnetin Müslümanları ibadet ve ahlâkî açıdan korumaya çalıştığına da işaret etmiştir. Önceden değinildiği üzere Hz. Ömer'in mescidin boyanması konusundaki tavsiyesinin namaz kılanların dikkatini dağıtmasının önüne geçmek amaçlı olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ömer bu durumu "fitne" olarak nitelemiştir. Hz. Ömer'in tutumunu Hz. Peygamber'den öğrenmiş olabileceğini vurgulayan İbn Battâl, Resûlullah'ın hediye edilen gömleği "fitneye düşürme" endişesiyle geri vermesine bakarak Hz. Ömer'in böyle bir ifade kullanmış olabileceğini dile getirmiştir.[25] Mescidler ile övünme, gururlanma ise hadislerde konu edilen ve istenmeyen bir durumdur. Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'de yaptığı değişiklere de değinen İbn Battâl, onun ve Hz. Ömer'in yaptığı tadilatın aşırıya kaçan yönlerinin olmadığını ifade ettikten sonra bunun sebebinin Hz. Peygamber'in bu noktadaki hoşnutsuzluğunu bilmeleri ile ilişkilendirmesi dikkate değerdir. Zira değinileceği üzere mescidlerin süslenmesinin câiz olduğunu söyleyenlerin esas aldıkları rivayetler-

---

23 Bk. İbn Huzeyme, *Sahîhu İbn Huzeyme*, 1/648 (1324).

24 Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 2/97.

25 İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/97.

den bir tanesi Hz. Osman'dan mescidin sütunlarında nakışlı taş kullandığını ifade eden haberdir.

Konuyla ilgili değerlendirmeler yapan Muhammed el-Keşmîrî, aslında çok açık ve anlaşılır olan hadislerin şâri'in maksadının tespit edilememesi ve yetersiz araştırmadan dolayı doğru bir şekilde kavranamadığını söylemiştir. Ona göre hadislerin durum ve ortama göre hedeflerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Örneğin evlerin kireç ile boyanmasını yasaklayan hadisler Hz. Peygamber'in konumu ile alakalıdır. O, Resûlullah'ın (s.a.v.) dünyaya meyletmesinin mümkün olmadığını, dünya metaına hırs göstermesinin düşünülemeyeceğini belirtmiş ve bu rivayetlerin bu minvalde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Zira zaman değişmiştir. Ona göre yöneticiler mescidleri boyayarak korumasaydı yeryüzünde bir tane bile mescid kalmaz, yok olup giderdi. Böyle bir maksada hizmet edecek tasarruflar sünnete muhalif olarak kabul edilmemelidir.[26] Konuya makâsıd ve maslahat eksenli bakan Keşmîrî, mescidlerin süslenmesinde Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri de bu anlayış ile değerlendirmiş, Hz. Osman'ın işin makâsıd yönüne baktığını, ona itiraz eden sahâbîlerin ise hadisin mantûkuna bağlı kaldıkları yorumunu yapmıştır. İnsanların aşırılığa gitmemeleri için konunun makâsıd yönünün Hz. Peygamber tarafından açıklanmadığını söyleyen Keşmîrî'nin, sünneti maslahat ve makâsıd eksenli değerlendirdiğini söylemek mümkündür.[27]

Keşmîrî'nin Hz. Osman'ın Mescid-i Nebevî'de yaptığı değişiklikler sonrasında yaşananlar ile ilgili verdiği bilgiler konuya farklı bir boyut kazandırmaktadır. O, sahâbenin itirazları sonrasında Hz. Osman'ın hutbeye çıkarak Resûlullah'ın "*Kim Allah için mescid yaparsa Allah da bir benzerini cennette onun için yapar.*"[28] dediğini naklederek kendini savunduğunu ve İmam Süyûtî'nin (öl. 911/1505) Ebû Dâvûd'un *Süneni*'ne yazdığı *Mirkâtu's-su'ûd* isimli haşiyesinde Hz. Peygamber'in mescidin boyanmasını haber verdiğinde Hz. Osman'ın buna sevindiğini, bu sebeple beş yüz dirhem bağışladığını rivayet ettiğinden söz etmektedir.[29] Keşmîrî, Hz. Peygamber'in mescidlerin süslenmesini hoş görmediğini ifade eden rivayetlerin yanında böyle rivayetlerin bulunduğunu da dile getirerek tezini desteklemeye çalışmıştır.

---

[26] Muhammed Enver el-Keşmîrî, *Feydu'l-bârî 'alâ sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1426/2005), 2/70.

[27] Keşmîrî, *Feydu'l-bârî*, 2/70, 71.

[28] İbn Mâce, *Sünen*, "Kitâbu'l-mesâcit ve'l-cemâât", 1/243.

[29] Keşmîrî, *Feydu'l-bârî*, 2/71.

Konuyla ilgili tartışmalar incelendiğinde mâbedlerin kutsal yerler olmasının ve bundan dolayı inananlar tarafından bu mekanlara yüce değerler atfedilmesinin mescidlerin süslenmesi için gerekçe yapıldığı görülmektedir. Asr-ı saâdet'in ardından insanların evlerini süsleyip güzelleştirmeye başlamaları, mescidlerin evlerden görsellik ve estetik olarak daha zayıf kalması endişesine sebep olmuştur. Bu endişe de belirli şartlar ile süslemeye izin verilmesi fikrine gerekçe yapılmıştır.[30] Özellikle mescidlerin süslenmesini câiz gören Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) Müslümanların ortak malı beytülmâlden alınarak mescidlerin süslemesine harcanmasını mekruh görerek bir sınırlama getirmesi mescidlerin tezyinindeki ileri sürülen şartlara örnek olarak zikredilebilir.[31]

Mescidlerin mihraplarının süslenmesi namaz kılanların dikkatini dağıtma illetinden dolayı âlimler tarafından mekruh kabul edilmiştir. Her ne kadar mescid içi süsleme tartışmalarında mihrap ön plana çıksa da gerçekte yasaklama gerekçesi sayılan şey namaz kılanların dikkat dağınıklığına sebep olunmasıdır. Bu da süsleme yasağının bir başka gerekçesi olarak ifade edilmiştir.[32] Ayrıca mescid mihraplarına âyet bile olsa yazı yazılması veya levha asılması da mekruh kabul edilmiştir. Fakat fıkıh kitaplarına bakıldığında mihrapların süslenmesi ile yazı yazılması arasında illet farkı olduğu görülmektedir. Mihraba âyet yazılmamasının gerekçesi namaz kılanların dikkatinin dağıtılmasına yol açmanın ötesinde âyetlerin yere düşüp ezilme tehlikesine maruz kalma ihtimali olarak ifade edilmiştir.[33] Dikkat edildiğinde buradaki gerekçenin süslemeden ziyade Kur'an âyetlerine saygı ve hürmet olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar fıkıh kitaplarında mihraba yazılan âyetlerin yere düşüp ezilme riskinden söz edilse de namaz kılanların tam karşısında olduğu için namazda huşuyu da engellemesinden söz edilebilir. Bu sebeple mihraplara âyet yazılmasını iki gerekçe ile değerlendirmek daha uygun olacaktır.

Kâbe'nin altın ve gümüş suyu ile süslenmesine ayrıca ipek kumaş ile örtülmesine kıyas yaparak mescidlerin süslenmesinde sakınca olmadığını hatta sevap olacağını ifade edenler de olmuştur.[34] Bu görüş sahipleri mescidler ile

---

30 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/541.

31 Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kâri şerhu sahîhi'l-Buhârî* (Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1422/2001), 4/207.

32 Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik* (Endonezya: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, ts.), 2/39.

33 Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman el-Gelibolulî, *Mecmeu'l-enhur şerhu mülteka'l-ebhur* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1988), 1/191.

34 Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîî ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-*

Kâbe arasında benzerlik kurarken muhtemelen Kâbe'nin de ibadet mekânı olmasına itibar etmişlerdir. Onlara göre Müslümanların namazlarında yöneldikleri kutsal mekânın süslenmesinin câiz olması bir sorun oluşturmuyorsa mescidlerin süslenmesi de bir sorun oluşturmamalıdır. Zira doğrudan Kâbe'yi görerek namaz kılanlar için de bu bahsedilen süslemelerin dikkatleri dağıtması muhtemeldir. Fakat buna rağmen herhangi bir yasaklama veya hoşnutsuzluktan söz edilmemiştir.

Mescidlerin süslenmesinde sakınca görmeyenlerin gerekçelerinden bir diğeri de insanların evlerini altın gibi çeşitli değerli şeyler ile süslemelerinin câiz olmasıdır. Zira bunda onlar için bir menfaat söz konusudur. Mescidlerin süslemesi ise aynı zamanda başkalarının da menfaatine olan bir durumdur.[35] Bu sebeple câiz olmasının ötesinde sevap kazanılması da mümkün olabilir.[36]

Mescidlerin süslenmesinin câiz kabul edilme gerekçeleri arasında böyle camilere insanların daha fazla rağbet edecekleri düşüncesi de bulunmaktadır.[37] İslâm dini mescidlere tazim edilmesini istemektedir. İnanların mâbedlerine tazimlerinin yollarından biri de cemaat sayısının artmasıdır. İnsanların bir kısmının görünümü güzel ve nezih ortamlardan etkilendikleri bilinen bir gerçektir. Mescidlerin bakımlı ve göze hoş gelen bir yapıda inşâ edilmesinin cemaati artırması umulduğundan mescidlere tazim noktasında faydası olacağı düşünülerek bu görüş sahipleri tarafından mescidlerin süslenmesinin câiz olduğu ifade edilmiştir.[38] Bu görüştekilerin rivayetlerin zahirine itibar etmediklerini ve maslahatçı bir bakış açısıyla konuyu ele aldıklarını söylemek mümkündür.

Sonuç

Hz. Peygamber'in nübüvvet makamına uygun olarak Mescid-i Nebevî'yi sade bir yapıda inşâ ettiği görülmektedir. Sonraki dönemlerde mescidlerin yapısal değişiklikler geçirdiği ve zaman içerisinde sanatsal yapılara dönüştüğü kaynaklarda belirtilmektedir. Hz. Peygamber ve sahâbîlerin bu duruma karşı Müslümanları ikaz ettiği rivayetlerde yer almaktadır.

---

hakâik şerhu kenzi'd-dekâik (Bulak: Mektebetü İmdâdiyye, 1313/1895), 1/168.

35 İmam Muhammed mescidlerin altın ile süslenmesi hakkında لا بأس به ifadesi üzerinde yaptığı açıklamada bu görüşü savunmuştur. İmam Muhammed'in görüşü için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 30/284.

36 Serahsî, *el-Mebsût*, 30/285.

37 Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-hidâye* (Beyrut: Dârul'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1420/2000), 2/471.

38 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-kesb* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1426/2005), 239.

Araştırmada ele alınan rivayetler mescidlerin süslenmesinde iki ana temaya dikkat çekmektedir. Öncelikle Hz. Peygamber ve sahâbîlerden gelen rivayetlerde Müslümanların Ehl-i kitap gibi mâbedlerini süsleyeceklerinden söz edilmektedir. Bu süslemenin bozulmaya işaret etmesinin yanı sıra kıyamet alâmeti sayılacağı da dile getirilen hususlardandır. Ayrıca rivayetler mescidlerle övünme yarışına girileceğini ve bu durumun ibadet mekânı olan mescidlerin gaye ve hedeflerine aykırı olduğunu da ifade etmektedir. Bunların hepsi de Müslümanların Ehl-i kitab'ın rehberliğinde dünyevîleşme sürecini ifade eden hakikatlerdir. Bugün bu durumun "Batılılaşma" olarak isimlendirilmesi çok da isabetsiz olmasa gerek. Bu bağlamda hadisler asıl fonksiyonu ahiret saadetinin kazanılması olan dinin terk edileceğini, ölüm sonrasına hazırlık yeri sayılabilecek mâbedlerin dahî dünyevîleşmekten nasibini alacağını farklı itibarlarla dile getirmektedir. Bu çıkarım üzerinden hareket edildiğinde mescidlerin süslenmesini hoş görmeyen rivayetlerin "süsleme" ile bağından ziyade ümmetin dünyevîleşmesi ile sıkı ilişkisine işaret edilip vurgu yapıldığını söylemek mümkündür.

Rivayetlerin görünür kıldığı ana temalardan bir diğeri ise mescidlerin süslenmesinin namaz kılanların dikkatini dağıtma ihtimalidir. Mescidlerin süslenmesi dünyevîleşmenin sebebi sayılırsa namaz kılanların huzur ve huşusunu bozucu olması da sonuç olarak kabul edilebilir. Mâbedler kul ile Rabbinin buluştuğu mekânlardır. Buradaki buluşmayı sabote edebilecek bütün unsurların temizlenmesi gerekir. Bu nedenle hadislerin bu noktaya işaret ettiği söylenebilir.

Mescidlerin süslenmesini sakıncalı bulmayan âlimler görüşlerini desteklemek için birçok delil ileri sürmektedirler. Bunlardan bir tanesi süslemenin mescidlere olan ilgiyi artıracağı düşüncesidir. Yukarıda ifade edilen süslemenin olumsuz yönlerinin yanında böyle mevhum bir faydadan söz etmek de önemlidir. Böyle bir faydanın söz konusu menfi yönlerden arındırılarak temin edilmesi, İslâm dininin öncelikli hedefleri arasındadır. Teorik olarak, mescidlerin aslî fonksiyonlarından uzaklaştırılmayan, namaz kılanların huzur ve huşusunu bozmayan ve dikkatlerini ibadet dışındaki bir şeye yönlendirmeyen süslemenin mahzuru olmayacağını söylemek mümkündür. Zira aktarıldığı üzere rivayetlerde mescidlerin var oluş sebebinin dışına çıkarılacağı vurgulanmaktadır. Böyle bir sakıncaya fırsat vermeden ve aşırıya kaçmadan yapılacak tezyin faaliyetlerinin mescidlere ilgiyi artıracağı da göz önünde bulundurulduğunda teorik olarak süslemenin imkanından söz etmek mümkündür.

Bu çalışma hadisler özelinde mescidlerin süslenmesini incelemeyi hedeflemiştir. Fakat araştırma sırasında konunun güçlü bir fıkhî yönü olduğu da görülmüştür. Bu sebeple mescidlerin süslenmesinin fıkhî boyutu üzerinden yapılacak bir çalışmanın bu araştırmayı tamamlayıcı olacağı düşünülmektedir. Özellikle hadisleri zahirine veya maslahat eksenine göre değerlendiren iki farklı ekolün anlaşılmasına katkı sağlaması muhtemeldir.

Kaynakça

A Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. nşr. Merkezü'l-Buhûs bi Dâri't-Te'sîl. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1436/2015.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. nşr. Şu'ayb Arnavût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Şerhu süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Ebu'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısrî. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1420/1999.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-hidâye.* nşr. Emîn Sâlih Şâhîn. 13 Cilt. Beyrut: Dârul'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1420/2000.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kâri şerhu sahîhi'l-Buhârî.* nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Ilmiyye, 1. Basım, 1422/2001.

Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed b. Züheyr b. Nâsır. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.

Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *es-Sünenü'l-vâride fi'l-fiteni ve gavâilihâ ve's-sâ'ati ve eşrâtihâ.* nşr. Rıdâullah el-Mubarekpûrî. 36 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsıme, 1. Basım, 1416/1995.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. Şuayb el-Arnavût. 7 Cilt. Şam: Dâru'r-Risâleti'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1430/2009.

İbn Battâl Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî.* nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1423/2003.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullāh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *Musannef.* nşr. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Şirketü Dâri'l-Kıble, 1. Basım, 1427/2006.

İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî.* nşr. Muhammed Fuâd Abdülbaki. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1379/1959.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbûrî. *Sahîhu İbn Huzeyme*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 2 Cilt. Riyad: el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Basım, 1424/2003.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 2 Cilt. Suriye: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Bahru'r-râik şerhu kenzi'd-dekâik.* 8 Cilt. Endonezya: Dârul'l-Kütübi'l-İslâmiyye, ts.

Keşmîrî, Muhammed Enver. *Feydu'l-bârî 'alâ sahîhi Buhârî*. nşr. Muhammed Bedr Âlim el-Maratî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1426/2005.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibu'd-derârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî.* 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1401/1981.

Mubarekpûrî, Ebu'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed. *Mir'âtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbîh.* 9. Cilt. Hindistan: İdâretü'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, 3. Basım, 1404/1984.

Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh b. el-Hasen b. Ferkad. *Kitâbu'l-kesb.* nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1426/2005.

San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl. *Sübülü's-selâm.* nşr. Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 4. Basım, 1379/1960.

Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli süneni Ebî Dâvûd.* Nşr. Takiyyü'd-dîn en-Nedvî. 14 Cilt. Hindistan: Merkezü'ş-şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî li'l-Buhûs ve'd-Dirâyeti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1427/2006.

es-Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *el-Mebsût.* 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1414/1993.

Süyûtî, Celâlüddîn Ebu'l-fadl Abrurrahmân b. Kemâliddîn. *el-Câmi'u'l-kebîr.* nşr. Muhtâr İbrahim el-Hâic v.d.. 25 Cilt. Kahire: el-Ezheru'ş-Şerîf, 2. Basım, 1426/2005

Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman el-Gelibolulî. *Mecmeu'l-enhur şerhu mülteka'l-ebhur.* nşr. Halil 'İmrân el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1419/1988.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-evsat*, nşr.Târık b. 'Ivedullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.

ez-Zeylaî, Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bâriî. *Tebyînü'l-hakâik şerhu kenzi'd-dekâik.* Bulak: Mektebetü İmdâdiyye, 1. Basım, 1313/1895.